

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

1-2018
февраль

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

АДАБИЁТШУНОСЛИК

К.ШАҲОБОВ

Ш.Холмирзаевнинг “Динозавр” романида ўтиш даврининг бадиий талқини 55

ТИЛШУНОСЛИК

Ш.ИСКАНДАРОВА, З.АБДУЛЛАЕВ

Турли тизимдаги тилларда антропонимларнинг шаклланиши ҳақида 58

Н.УМАРОВА

“Садди Искандарий” достонида денгиз сафарига доир “Ҳаракатлар стратегияси” ёхуд Навоийнинг орзулар кемаси концепти 61

З.АЛИМОВА

Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг “Зубдат ут–таворих” асарида қўлланган форсий сўзлар хусусида 64

И. ДАРВИШОВ

Жануби-ғарбий Наманган ареали қипчоқ тип шевалари шохобчасининг фонетик-фонологик хусусиятлари 68

И.БАБАКУЛОВ

Рус ва ўзбек тилида сўзлашув тоифалари “қуроли”нинг семантикаси 72

Р.МАДЖИДОВА

Инсоннинг ижтимоий-лингвистик ва психоллингвистик хатти-ҳаракатида нутқ маданияти 76

Ш.СУЛТОНОВА

Темпораллик категориясининг лисоний-фалсафий тадқиқи хусусида 81

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Ш.ХАНКЕЛЬДИЕВ, Г.БАЙДАДАЕВА

Ёш ўқувчиларнинг жисмоний имкониятларини ошириш учун педагогик технологияларни модернизация қилиш 84

Э.МИРЗАЖОНОВА

Алоҳида эҳтиёжга эга бўлган болалар ижтимоий-маданий мослашувининг самарадорлиги масалалари. 89

ИЛМИЙ АХБОРОТ

А.ЮСУПОВА, С.ЎКТАМОВ

Эҳтимоллар назарияси ва математик статистика дарсларида фанлараро алоқа 94

А.ИБРАГИМОВ, Р.КАРАБАЕВА

Аҳолини сифатли ёғ-мой маҳсулотлари билан таъминлаш муаммолари 96

О. ДАДАЖОНОВ

“Ёш Вертернинг изтироблари” асарида исёнкорлик руҳи 99

С.ҚУРБОНОВА

Замонавий тилшуносликнинг баъзи масалаларига доир 102

У.ҚЎЗИЕВ

Янги изоҳли луғатлар тузишда сўзларни таснифлаш асослари ҳақида 104

М.МИРЗАЖАНОВ, Н.РАСУЛОВА

Мультимедиали ўқув-методик мажмуалар таълим жараёнини индивидуаллаштиришнинг асоси сифатида 107

Д.КАРИМОВ

Ёш гимнастикачиларни махсус-физикавий ва техникавий назоратга тайёрлаш 110

АДАБИЙ ТАҚВИМ

ЭЗГУЛИККА БАХШИДА УМР 113

ХОТИРА

ИБРАТЛИ УМР СОҲИБИ 114

УДК: 413.162

МУҲАММАД РИЗО ОГАҲИЙНИНГ “ЗУБДАТ УТ–ТАВОРИХ” АСАРИДА ҚўЛЛАНГАН ФОРСИЙ СЎЗЛАР ХУСУСИДА

З.Алимова

Аннотация

Мақолада Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг “Зубдат ут-таворих” асарида қўлланган форсий сўзларнинг айрим этимологик жиҳатлари ҳамда улардаги синтактик ўзгаришлар таҳлил этилган.

Аннотация

В статье анализируются некоторые этимологические особенности отдельных персидских слов, использованных в произведении Мухаммада Ризы Огахи «Зубдат ут-таворих» и синтаксические изменения в них.

Annotation

The article analyzes some etymological aspects of some Persian words used in the literary work "Zubdat ut-tavorikh" by Muhammad Riza Ogahy and syntactic changes in it.

Таянч сўз ва иборалар: форсий сўзлар, лексик қатлам, эроний қатлам, компонент, полисемия, Авесто, тарихий сўзлар, архаизм.

Ключевые слова и выражения: персидские слова, лексический слой, иранский слой, компонент, полисемия, Авесто, исторические слова, архаизм.

Key words and expressions: Persian words, lexic layer, Iranian layer, component, polysemy, Avesto, historical words, archaism.

Огаҳийнинг барча тарихий-бадий асарлари каби унинг “Зубдат ут-таворих” тарихий асари ҳам мутафаккир адиб тилининг ноёб қирраларини ўзида жамлайди. Унинг “Зубдатут-таворих” асарида эроний қатламга оид сўзлар кўп учрайди. З.Дўсимовнинг “Огаҳийнинг “Зубдатут-таворих” асарининг лексик-грамматик хусусиятлари ҳақида” мақоласида мазкур асарнинг лисоний ўзига хосликлари кўрсатиб берилган [2.41]. Олим асарда форсий изофа ва изофий занжирнинг кенг қўлланганлиги мисоллар орқали кўрсатиб беради.

“Зубдатут-таворих”да *шаҳрир* сўзи *подшоҳ*, *хон* маъносида ишлатилган ўринлар учрайди. М.Муъиннинг фикрича, бу сўз эроний тилларнинг жануби-ғарбий гуруҳига мансуб *shahr* (шаҳар) сўзи билан ўзакдошдир. Ҳақиқатан ҳам, *шоҳ* ва *шаҳар* сўзлари ўртасида мантиқий боғлиқлик сезилади. *Шаҳр* *شهر* паҳлавийда *shahr* (мулк, вилоят), *shahr* (жаҳон, олам) қадимий *xshahr* ўзагидан. “Авесто”да бу сўз *xshathya* шаклида учрайди. Ўрта форс тилида *shahr* қадимги ҳинд тилидаги *kshatra* (шаҳар) сўзи *xshi* – *шоҳлик қилмоқ*, *фармон бермоқ*, *қудратли бўлмоқ* ўзагидан ҳосил бўлган. Ҳозирги эроний тилларда мазкур сўз бир-бирига яқин шаклларда қўлланади. Жумладан, ислакий (гилон), фаризандий, ярний, нотанзий

тилларида *shâhr*, симнонийда *shahr*, сурхаида *shar*, шаҳмирзодийда *shar*, дизфулийда *shaar* ва ҳоказо [4.134].

Подшоҳ сўзи таркибида *шоҳ* сўзи яққол кўринса ҳам синхрон аспектда бу сўз туб саналади. “Ғиёс ул-луғот”да *подшоҳ* *под* – тахт ва *шоҳ* сўзлари бирикувидан ташкил топган деб кўрсатилади.

Шоҳаншоҳ, شاهان شاه “шоҳлар шоҳи” деган маънони билдиради. Шарқ манбаларида *шоҳ*, *шаҳаншоҳ* расман Эрон шоҳларининг унвонини ифодаласа ҳам, кўпгина тарихий, асарларда *шоҳ*, *хон*, *султон* сўзлари ўртасида муайян истилоҳий фарқни кўрмаймиз. Жумладан, “Зубдатут-таворих”да *шаҳаншоҳ* сўзи Хива хонига нисбатан эҳтиром, таъзим, мадҳ ифодаси сифатида қўлланилган:

*Солиб қуш шаҳаншоҳи жамшидшон,
Шикор ахлиға солди яксар қирон. (136)*

Асарда учраган *кадхудо* сўзи луғатларда қуйидаги маъноларда изоҳланади:

1. Бошлиқ. 2. Оила бошлиғи (эркак). 3. Иш боши (бирор соҳа ишида уста, тажрибали, мўътабар шахс) [4.102].

Огаҳийнинг тарихий асарларида ҳам эроний луғавий қатламга мансуб бўлган *сар* سر компонентли ўзлашма сўзлар доирасидаги бир неча сўз учрайди. Ўзбек тилида полисемия масаласини тадқиқ

З.Алимова – ФарДУ ўзбек тилишунослиги кафедраси катта ўқитувчиси.

ТИЛШУНОСЛИК

қилган Т.Алиқулов *бош* сўзининг турли маъно қирраларини таҳлил қилади [1.17]. Бу масала Б.Жўраев томонидан ҳам атрофлича ўрганилган бўлиб, унда “бош” сўзининг 19 хил маъноси таҳлил этилган [3.46].

Бугунги ўзбек адабий тилида *сар* компонентли сўзлар анчани ташкил қилади. Жумладан, *сардор* سردار сўзи *сар* ва *дор* қисмларидан иборат. *Дор* қадимги форс тилига тааллуқли сўз ҳисобланиб, ҳозирда *доштан* داشتن – *эга бўлмақ* феълнинг ҳозирги замон негизидир. *Сардор* – “Алардин сўнг яна ямут шужаъосидин бир фавж жалодатосор баҳодир, Қутлуғмурод сардор бошлиғ, ҳазрати зиллуллоҳийнинг рухсати билан Бухоро турктозиға озим бўлуб, Элжик била Қарокўл орасидин бир оз чўфон ва Бухоро шаҳриға тева била туз олиб боратурғон кўб арғишчисин асири сарпанжаи тақдир қилиб қайтиб, мулозамат шарафиға мушарраф, авотифи подшоҳонадин сарафрозлиғ топдилар” (131-б).

Сарбоз سرباز – навкар, солдат. “Бовужудиким, тожик черики сарбоз тоифаси била атроф-жавонибин эҳтиёти тамом била ихота қилмиш эрдилар, аросидин барқи хотиф янглиғ ўтуб, қалъаға кирдилар” (115-б).

Сарбоз ҳам тарихан ясама сўз ҳисобланиб, *сар* ва *боз* қисмларидан иборат. *Боз* форс тилида жуда кўплаб маъноларга эга. Сўзнинг луғавий маъносига ойдинлик киритиш мақсадида баъзиларини кўриб чиқамиз:

Боз I. Бургут. Бу маънода авестовий *vaz* – учмоқ билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бу маъно ўзбек тилидаги *парвоз* (*вазидан* – эсмоқ (шамол ҳақида) феълнинг буйруқ шакли *ваз*)да сақланган. Шикор бургутлари *шаҳбоз* (шоҳ+боз) деб номланади ва бу ҳозирда ўзбекчада *шаввоз* (*шоввоз*) шаклида кўчма маъно касб этган.

Боз II. Қулоч.

Боз III. Қўлнинг бир қисми (кичик бармоқ учидан билаккача).

Боз IV. Яна. (*Боз устига*).

Боз V. *Бохтан* ўйнамоқ; ютқизмоқ маъносидаги феълнинг ҳозирги замон шакли. Бу маънода ўзбек тилида сўз ясовчи қўшимчалардан бири ҳисобланади: *морбоз*, *дорбоз*, *қиморбоз*, *масхарабоз* каби.

Умуман, мазкур сўзнинг маънолари 12 тага етади. “Фарҳанги “Шоҳнома”да форс адабиётининг йирик вакили Манучеҳрийнинг олти байтлик қитъаси келтирилади ва уларнинг барчасида боз сўзи тажнисли қофия сифатида ишлатилган [4.47]. Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, *сарбоз* сўзида бознинг ўйнамоқ

маъноси ётади. Бунда феълнинг маъноси кенгайиб, *бахш этувчи*, *тикувчи* деган мазмун касб этганини кўрамиз. Демак, *сарбоз* айнан “бош тиковчи”, “боши билан жавоб берувчи” маъноларини англатади. Бу ҳолни *жонбоз* сўзида ҳам кўриш мумкин.

Сарҳанг سرهنگ – кўшиннинг катта бир қисми бошлиғи, полк бошлиғи, полковник: Мазкур бўлғон сарҳанглар амри олий мужиби била от ва яроғин шайлаб, зулҳижжа ойининг ўн бирида, панжшанба куни ул ҳазратдин фотиҳа олиб, мақсад йўлиға озим бўлдилар. (171-б)

Форс тилида *ханг* шаклида бир неча сўз мавжуд. Ўзлашма сўзларга мансублик касб этишига унинг гуруҳ, тўда маъноси асос бўлган.

Сархайл سرخيل – кичик бўлинма бошлиғи. Хива хонлигида хайллар (бўлинмалар) этник таркибга кўра ҳам тузилганини кўриш мумкин. Масалан,

ямутия черикининг муборизлари била маъмур бўлғон сархайли ...

Хива хонлиги давлат қурилмасининг хусусиятларига кўра ҳарб ишига оид кўплаб сўзлар ҳам сиёсий мазмун касб этади. Шунинг учун ушбу типдаги баъзи сўзлар изоҳига эътибор қаратамиз

“Зубдат ут-таворих”да унинг ўзаги *сипоҳ* سپاه – кўшин, армия маъносида ҳам ишлатилган: сипоҳи бисёр ва афвожи бешумор билан дарёи офат ва сели махофатдек қалъанинг атроф-жавонибидин муқиткирдор ихота қилиб, ҳамлоти далирона ва садмоти шерона била ҳар тарафдин сурон солиб, тўбандозлиғ маросими била қалъанинг аксар иморатин харобу вайрон ва мутаҳассинларнинг кўпрагин мажруҳ ва бежон қилдилар. (160-б)

Бу сўз форс тилида ҳам, ўзбек тилининг тарихий лексикасида ҳам *сипаҳ*, *испаҳ* шаклларида учрайди. Навоий асарларида *анжумсипоҳ* (“анжум” арабча юлдуз, сипоҳи юлдуздай кўп) кўшма сўзи ҳам учрайди:

*Ки, тўртунчи хайл улча шоҳ эрдилар,
Фалакқадру анжумансипоҳ эрдилар.*

[5.83]

Тарихан эроний луғавий қатламига оид ижтимоий-сиёсий сўзлар илдизини қадимги манбалар билан қиёсан ўрганиш зарур [6.26]. Хусусан, уларни Марказий Осиё ва Эрон халқларининг муштарак мероси “Авесто” тилига қиёсан ўрганиш кўплаб тарихий ва лисоний фактларни беради. Масалан, “дўзах” сўзини олайлик. Классик адибларимизнинг

тилида дўзах тушунчасини ифодаловчи бир неча сўз мавжуд: *жаҳаннам*, *сақар*, *жаҳим*, *нор*, *тамуғ*. Шунингдек, Қуръони Каримда дўзахга берилган сифатлар – *ҳовия*, *қориъа*, *асфала-с-софилийн* ҳам ушбу синонимик қаторни янада бойитган. Луғавий қатлам эътибори билан *тамуғ* туркий; *жаҳаннам*, *жаҳим* сомиий; дўзах эса эроний сўзлардир. Бу учала сўз ҳам бир-бирига мутлақ синоним хисобланади. Навоий ҳазратларида ўқиймиз:

Бордур Навоий бекасе, ишқ ичра андоққи хасе,

Чун ўртадинг ани басе, дўзахда куйдурма ёно [5.7].

Огаҳий худди шунга яқин фикрни қуйидагича ифодалайди:

*Саросар бўлуб ул ўт ичра кабоб,
Тамуғ ичра ондоққи, ахли азоб.*

Ўз қатламга мансуб *тамуғ*, арабий *жаҳим*, *сақар* сўзлари ҳозирда эскирган бўлса, *жаҳаннам* бадийий услубга хосланган. “Авесто”дан мерос дўзах сўзи мазкур синонимик қаторда доминант вазифасини ўтайди.

Дўзах сўзи “Авесто”да *dujāṇha* ёки *dujāṇhu* шаклида учрайди. У иккита таркибий қисмдан иборат бўлиб, *dujāṇ* ёвуз, ёмон ва *gha* эса макон маъносини англатади. *Gha* макон, уй-жой маъносида ҳозирда урдучада *ghar* گھر тарзида учрайди. Бу ўзак ўзбек тилининг Самарқанд, Бухоро шеваларида *бешик* маъносини англатувчи *гавара* сўзи таркибида сақланиб қолган. Мазкур сўзнинг *dujāṇ* қисми эроний тилларга хос душман сўзида мавжуд, деб талқин қилишимиз мумкин ва бу ўринда душман сўзи этимологик жиҳатдан ёвуз, ёмон одам дегани бўлади.

Шунингдек, дўзахга зид мазмундаги сўзлардан бири бўлган *беҳишт* ҳам авестовий сўзлардан хисобланади. “Авесто”да бу сўз *vahishta* шаклида учрайди ва яхши, эзгу маъносидаги сифатнинг орттирма ёки қиёсий даражасидир. *Беҳишт* сўзи таркибидаги *беҳ* сўзи *яхши*, *эзгу* маъноларида эроний тилларнинг кўпчилигида ишлатилади. Бу сўз Огаҳий асарларида ҳам кўп қўлланилган. Масалан, “Зубдат ут-таворих”да ўқиймиз:

*Дарвозаси беҳишт эшигидек тарабфизо,
Иқболу бахт анда ики посбон эрур*

Маълумки, диний мазмундаги кўпчилик сўзлар араб тилидан ўзлашган. Лекин ушбу мавзудаги сўзлар ичида эроний қатламга мансублари ҳам кўплаб учрайдики, уларнинг илдизини “Авесто”дан ахтариш ўринлидир. Масалан, *бомдод* сўзини олайлик. Исломда бомдод икки ракаат суннат ва икки ракаат фарздан иборат бўлиб, тонг ёришишидан қуёш чиққунча бўлган вақт ичида адо қилинади. Мумтоз адибларимиз тилида унинг арабча номи – *фажр* ҳам кенг ишлатилган. Рабғузидда эса туркий сўз билан *эртанг* намоз дейилади. “Авесто”да *Vatvāh* (ёруғ ва жилвагар маъносида) ҳар тонг қуёшга жиловдорлик қиладиган илоҳ номидир. Ж.Дўстгоҳ Хушбом илоҳи ҳақида гапириб, бу ҳақда муфассалроқ ёзади: “Хушбом қуёш нури нигоҳбони бўлган илоҳ номидир. “Авесто”да ушаҳ тонг чоғи дегани ва кеча-кундузнинг мазкур палласига муваккил бўлган илоҳ шундай номланган. Қуёш чиқишидан олдин Бомях номли бошқа бир илоҳ осмонга чиқади ва унга жиловдорлик қилади. Паҳлавий адабиётида бу икки илоҳ номи таркибидан *хушбом* сўзи ясалган ва *ушбом* деб ҳам номланади”.

Демакки, *бомдод* икки қисмдан иборат. *Бом* сўзи ҳозирги форс, тожик, дарий тилларида том маъносини англатади. Шу ўринда айтиш мумкинки, *бом* (*том*) Бомях номи билан боғлиқдир. Иккинчи қисм *дод* эса “Авесто”даги *дота* шаклидаги қонун, тизим, адолат сўзлари билан изоҳлаш ўринлидир. Шунингдек, форсийдаги *додрас* (ревизор), *бедод* (зулм, адолатсизлик) каби сўзлар таркибида ҳам *дод* сўзининг *адолат*, *кечирिश*, *бахш этиш* каби маънолари ётади.

Бомдод сўзи тилимиз тарихида, адабий тил ва шеваларда синонимик қаторда доминант вазифасини бажаради. Масалан, *Бомдод* намози азонидан сўнг ҳазрати соҳибқирон... издиҳоми тамом била дарёи мавжвардек Ҳафтреги Хоразм қатъиға азиматгустар бўлди .

Юқоридаги *беҳишт*, *дўзах*, *бомдод* сўзлари аслида зардуштийлик динига оид сўз бўлиб, кейинчалик ислом кенг ёйилгач, улар ўзига яқин тушунча ифодаловчи сўзларга синонимлик касб этган. Зардуштийликдаги хушбом ва исломдаги бомдод намозлари вақтлари ҳам бир-бирига мос келади.

Умуман, ўзлашма сўзлар тизимида авестовий сўзлар ўзининг сезиларли ўрнига эга.

Тарихан эроний қатламга мансуб ўзлашма сўзлар хусусида қуйидаги умумий хулосаларни баён қилиш мумкин:

ТИЛШУНОСЛИК

Туркий халқларнинг узоқ йиллар давомида эроний халқлар билан бўлган яқин қўшничилик алоқалари ёки бир ҳудудда яшаганлиги, тарихимизнинг салмоқли вақтларида бир давлат таркибида бўлганликлари тилларнинг ўзаро таъсир доирасини кенгайтирган. Бунинг натижасида туркий тилларга *шоҳ*, *сардор*, *сипоҳи* каби кўплаб ижтимоий-сиёсий сўзлар ўзлашган бўлса, форс тилига *ўнбоши*, *юзбоши*, *қаровул*, *элчи*, *элбеги* каби ўнлаб сўзлар ўзлашган.

Ҳозирги ижтимоий-сиёсий, ҳарбий-техникавий тараққиёт натижасида мазкур соҳага доир сўзларнинг кўпчилиги архаизм ва историзмларга айланган. *Аройизнома*, *сарҳанг* каби сўзлар архаиклашган бўлса, *дарвеш* каби сўзлар историзмга айланиши натижасида пассив лексик қатламдан ўрин олган.

Баъзи сўзларнинг шакл ва мазмунида ўзгариш юз берган. Масалан, *сипоҳ* сўзи ҳозирда *сипо* тарзида шаклий ва мазмуний ўзгаришга учрайди.

Хонадон сўзида маъно торайиши юз берган, у ҳозирда истилоҳий мазмунини йўқотиб, луғавий маъносидагина қўлланилади.

Айрим сўзлар халқ мақоллари ва турғун бирикмалар таркибида сақланиб қолган. Масалан, *солор* (офицер) сўзи “Сан солор-да ман солор, отга чўпни ким солар” мақоли таркибида сақланиб қолган.

Баъзи сўзлар янгича мазмун касб этмоқда. Масалан, *посбон* сўзи.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш жоизки, давр ўтиши билан баъзи сўзларнинг мазмун ва вазифасида турли ўзгаришлар содир бўлади, айримларида эса кўп маънолилиқ ва бир маънолилиқ сингари семантик ҳодисалар юз бериши мумкин. Эроний қатламга мансуб сўзларнинг айримлари фонетик вариантларда ишлатилган. Улардан баъзилари ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол қўлланади. Шу билан бирга ушбу сўзларнинг асарда англаган маънолари ҳозирги ўзбек адабий тилида билдирган маъноларидан фарқ қилади. Бу сўзларнинг кўпчилиги синхрон жиҳатдан туб сўз ҳисобланса ҳам этимологик таҳлил, уларнинг аксарияти тарихан ясама эканини кўрсатди.

Адабиётлар:

1. Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук. –Т., 1966.
2. Дўсимов З. Огаҳийнинг “Зубдат ут-таворих” асарининг лексик-грамматик хусусиятлари ҳақида // Огаҳий абадияти.–Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Жўраев Б. “Бош” сўзининг маънолари // –Т.: “Ўзбек тили ва адабиёти” журнали. -1982 йил, 3-сон..
4. ابو عبدالله محمد احمد بن يوسف خوارزمى. مفاتيح العلوم. الناشر كمال الدين الادهمى. مصر. ۱۳۴۹. ص. ۷۷
5. Навоий А. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. 8- том. –Т.: Фан, 1996.
6. Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. (“Авесто” ономастикасига қиёслаш асосида): Филол. фан. номз. дис. автореф. –Т., 2006.

(Тақризчи: Ш.Искандарова, филология фанлари доктори, профессор).